

ARKADIUSZ BEREZA

Służba publiczna ziemiaństwa polskiego w sądownictwie gminnym powiatu lubelskiego w latach 1876–1915

*The public service of Polish landed gentry in gmina courts of the
Lublin county in the years 1876–1915*

Upadek powstania styczniowego to nie tylko kres marzeń o niepodległości wywalczonej wysiłkiem zbrojnym narodu polskiego, ale także porzucenie dotychczasowej polityki ustępstw caratu na rzecz utrzymania odrębności Królestwa Polskiego. Szybko rozpoczęto działania mające na celu unifikację ustrojową Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim, prowadzące do podporządkowania wszystkich sfer życia politycznego władzom centralnym w Petersburgu.

Dotyczyło to także sądownictwa, którego organizacja oparta była na modelu francuskim. Podstawą nowego ustroju sądownictwa miała być rosyjska ustawa o organizacji władz sądowych z 1864 r., ze zmianami uwzględniającymi sytuację polityczną i odmienne warunki prawne Królestwa Polskiego. Duży zakres planowanych zmian spowodował znaczne przedłużenie prac przygotowawczych nad reformą sądową, gdyż ustroj sądownictwa w Królestwie Polskim miał znacznie odbiegać od modelu funkcjonującego w wewnętrznych guberniach Cesarstwa Rosyjskiego.

Ostateczny wynik prac legislacyjnych stanowiły akty prawne zatwierdzone przez cesarza Aleksandra II w dniu 19 II /3 III 1875 r. i ogłoszone ukazem Senatu Rządzącego z 6/18 III 1875 r.¹ W ślad za tym wydano akty przygotowujące

¹ Były to: 1) postanowienie o zastosowaniu ustaw sądowych z 20 XI 1864 r. do Warszawskiego Okręgu Sądowego, tzn. ustawy o organizacji władz sądowych, ustawy postępowania karnego, ustawy postępowania cywilnego i ustawy o karach wymierzanych przez sędziów pokoju (dalej: postanowienie o zastosowaniu...) – *Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 r. urzędowego wydania Dziennika*

wprowadzenie reformy sądowej w życie. Na mocy ukazu z 26 V / 7 VI 1875 r. podporządkowano sądownictwo Królestwa Polskiego Ministerstwu Sprawiedliwości Cesarstwa Rosyjskiego, zaś ukaz z 14/26 VI 1875 r. określał zasady i termin wejścia reformy w życie z dniem 1/13 VII 1876 r.²

Postanowienie cesarskie z 19 II / 3 III 1875 r. powierzało wymiar sprawiedliwości sądom gminnym, sędziom pokoju, zjazdom sędziów pokoju oraz sądom okręgowym, Warszawskiej Izbie Sądowej i Senatowi Rządzącemu w charakterze najwyższego sądu kasacyjnego, czuwającego nad jednolitością orzecznictwa sądów niższych.

Nowa organizacja zakładała podział na pionory sądownictwa ogólnego i sądownictwa pokojowego, które nie były ze sobą instancyjnie powiązane. Podział ten opierał się na założeniu oddzielenia jurysdykcji w sprawach mniejszej wagi, należącej do sądownictwa pokojowego i w sprawach poważniejszych rozpatrywanych przez sądy ogólne.³ Organami jurysdykcji pokojowej były sądy gminne dla ludności wiejskiej, sędziowie pokoju w miastach oraz instancja apelacyjno-kasacyjna w postaci zjazdu sędziów pokoju.

Pion sądownictwa pokojowego wyróżniał się niezwykłą różnorodnością form organizacyjnych sądu. Mieścił się tutaj orzekający kolegialnie sąd gminny kierowany przez wybranego – co do zasady – sędziego gminnego, obok orzekającego jednoosobowo sędziego pokoju, rosyjskiego urzędnika służby cywilnej pochodzącego z nominacji Ministra Sprawiedliwości.⁴ Instancją wyższą w okręgu pokojowym był zjazd sędziów pokoju reprezentowany i kierowany przez

Praw Królestwa Polskiego, zebrał i przełożył Stefan Godlewski, (dalej: *Zbiór Praw*), t. VI, Warszawa 1881, s. 77–161; 2) ustawa o postępowaniach szczególnych w Warszawskim Okręgu Sądowym – *Zbiór Praw*, t. VI, s. 163–207; 3) przepisy o zastosowaniu do Warszawskiego Okręgu Sądowego ustawy notarialnej z 14/26 IV 1866 r. – *Zbiór Praw*, t. VI, s. 207–221; 4) etaty władz sądowych Warszawskiego Okręgu Sądowego – *Zbiór Praw*, t. VI, s. 222–243. Ukaz Senatu Rządzącego z 6/18 III 1875 r. – *Zbiór Praw*, t. VI, s. 73–77. Przygotowanie reformy, polityczne jej przesłanki oraz przebieg prac legislacyjnych szczegółowo przedstawia A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995, s. 15–79.

² *Zbiór Praw*, t. VI, s. 315–317, 387–389, t. VIII, s. 199–201, 389–391; W. Witkowski, *Komisja Rządowa Sprawiedliwości w Królestwie Polskim 1815–1876*, Lublin 1986, s. 272.

³ Na temat właściwości sądownictwa pokojowego oraz jego zmian do 1915 r. – A. Bereza, *Zakres jurysdykcji sądownictwa pokojowego w Królestwie Polskim w latach 1876–1915*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Księga I, Białystok–Katowice 2010, s. 607–616.

⁴ Na temat statusu urzędniczego sędziego gminnego i sędziego pokoju patrz: A. Bereza, *Sędzia gminny w Królestwie Polskim w latach 1876–1915 jako urzędnik służby obywatelskiej*, [w:] *Administracja, zarządzanie i handel zagraniczny w warunkach integracji*, Materiały Konferencyjne – Administracja, Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2002, s. 11–48; A. Bereza, G. Smyk, *Stanowisko prawne urzędników administracyjnych i sądowych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, CPH 2001, LIII, z. 1, 245–262.

prezesa zjazdu. Był on sądem orzekającym kolegialnie w kompletach złożonych z prezesa zjazdu oraz zasiadających w równej liczbie sędziów gminnych i sędziów pokoju.

Nowe sądy gminne zostały wprowadzone w formie dotychczas nieznaney zarówno w Królestwie Polskim, jak i w Cesarstwie Rosyjskim. Dotychczasowe sądy gminne w Królestwie Polskim utworzone po reformie uwłaszczeniowej w 1864 r. były ściśle powiązane z organami administracji gminnej i funkcjonowały niezależnie od ogólnej struktury sądów. Natomiast sądy *wolostne* w Rosji miały charakter sądów stanowych przeznaczonych wyłącznie dla stanu włościańskiego, a więc jako sądy szczególne stały one poza systemem sądownictwa powszechnego.⁵ Więcej podobieństw istniało pomiędzy sądami gminnymi w Królestwie Polskim a sądami pokoju w Rosji. Istotę tych instytucji stanowiła zasada wyboru składu sądu, różniaca się jedynie w szczegółach.⁶

Sąd gminny w Królestwie Polskim sprawował jurysdykcję w nowo utworzonych okręgach sądowych, które nie mogły liczyć więcej niż cztery gminy.⁷ W okręgu każdego sądu gminnego wybierany był przez zgromadzenie gminne sędzia gminny oraz co najmniej trzech ławników i ich zastępców na okres trzech lat.

Z uwagi na wprowadzoną zasadę wyboru przy obsadzie stanowiska sędziego urząd ten miał charakter samorządowy, a jego status określano mianem urzędnika służby obywatelskiej (publicznej).

Wybranych kandydatów na urząd sędziego gminnego gubernator przedstawiał Ministrowi Sprawiedliwości, do którego należało ich zatwierdzenie. Osoby wybrane na ławników i ich zastępców były zatwierdzane przez gubernatora w porozumieniu z prokuratorem właściwego sądu okręgowego. W wypadku różnicy zdań pomiędzy gubernatorem i prokuratorem sądu okręgowego sprawę zatwierdzenia wybranych ławników przedstawiano Ministrowi Sprawiedliwości, który podejmował ostateczną decyzję.⁸

Jeżeli okręg sądu gminnego liczył jedną gminę, to na urząd sędziego gminnego wybierano dwóch kandydatów ze sporządzonej listy wyborczej. Jeżeli zaś okręg sądu gminnego liczył więcej gmin – co było zasadą w Królestwie Polskim – to każda gmina wchodząca w skład okręgu wybierała ze wspólnej listy jednego kandydata na urząd sędziego gminnego. W wypadku wybrania przez wszystkie

⁵ A. Korobowicz, *Sądy gminne w Królestwie Polskim w świetle reformy po powstaniu styczniowym*, [w:] *Gmina wiejska i jej samorząd*, red. H. Brodowska, Warszawa 1989, s. 243–244, 248.

⁶ Na temat różnic w modelu sądownictwa pokojowego w Królestwie Polskim i w Cesarstwie Rosyjskim: A. Bereza, *Das Modell der Friedensgerichtsbarkeit im Königreich Polen im Hintergrund des Russischen Reiches in den Jahren 1876–1915*, [w:] *Sachsen im Spiegel des Rechts, Ius Commune Propriumque*, Böhlau verlag Köln, Weimar, Wein 2001, s. 355–370.

⁷ Art. 4 postanowienia o zastosowaniu...

⁸ Art. 15–17 postanowienia o zastosowaniu...

gminy tego samego kandydata na sędziego gminnego zarządzano wybory dodatkowe dla wyboru drugiego kandydata. Początkowo nie przestrzegano tego w praktyce, chyba że jedyny wybrany kandydat nie odpowiadał gubernatorowi, który udzielał rekomendacji do Ministra Sprawiedliwości.

Przy wyborach na urzędy ławników (i ich zastępców) gminy wchodzące w skład okręgu sądowego wybierały w zasadzie po dwie osoby – jedną dla objęcia urzędu ławnika, zaś drugą jako zastępcę ławnika – na miejsce przeznaczone dla reprezentacji gminy w składzie sądu gminnego.⁹

Tryb wejścia w życie nowego modelu sądownictwa został uregulowany w postanowieniu cesarskim z dnia 1/13 VI 1875 r. Postanowienie określało porządek, w jakim nastąpić miała likwidacja dawnych sądów i wprowadzenie modelu sądownictwa rosyjskiego w Królestwie Polskim.¹⁰ Realizację tych zadań w powiatach poruczono specjalnym komisjom powiatowym do spraw wprowadzenia reformy sądowej. Do ich podstawowych zadań należało przygotowanie projektów dotyczących utworzenia okręgów sądów gminnych, wyznaczenie siedziby sądu gminnego oraz sporządzenie spisów wyborczych osób mających prawo kandydowania na urzędy sądowe. W skład komisji powiatowej wchodził naczelnik powiatu jako przewodniczący, komisarz ds. włościańskich oraz wyznaczony przez generał-gubernatora warszawskiego urzędnik sądowy z likwidowanych sądów.¹¹

Propozycję dotyczącą budowy okręgów sądów gminnych lubelska komisja powiatowa zatwierdziła na posiedzeniu w dniu 21 stycznia 1876 r., a następnie przekazała ją do Lubelskiego Gubernialnego Urzędu do spraw Włościańskich, który obradując w poszerzonym składzie, przybrał postać specjalnej gubernialnej komisji do spraw wprowadzenia reformy sądowej.¹² Badała ona przesłane projekty nie tylko pod względem formalno-prawnym (np. zważano, aby odległość najdalej położonej osady znajdującej się pod jurysdykcją sądu gminnego nie przekraczała 20 wiorst, tj. 21,3 km od jego siedziby)¹³, ale także pod względem

⁹ Art. 14 postanowienia o zastosowaniu...

¹⁰ Ukaz Senatu Rządzącego z 14/26 VI 1875 r. ogłaszający najwyżej zatwierdzone 1/13 VI 1875 r. postanowienie o sposobie wprowadzenia w wykonanie najwyżej zatwierdzonych 19 II / 3 III 1875 r. praw o organizacji sądownictwa w Warszawskim Okręgu Sądowym (dalej: postanowienie o sposobie wprowadzenia...) – *Zbiór Praw*, t. VI, s. 391–417.

¹¹ Art. 11 postanowienia o sposobie wprowadzenia... Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Włościańskich (dalej: LGUdSWł) 477, Kopia cyrkularza gubernatora lubelskiego (dalej: GL) do naczelników powiatów guberni lubelskiej z 29 XI 1875 r., k. 1-3.

¹² APL, LGUdSWł 477, Kopia cyrkularza GL do naczelników powiatów z 11 XII 1875 r., k. 5–13 i Generał-gubernator warszawski (dalej: GGW) do GL z 25 I 1876 r., k. 29–30v; LGUdSWł 478, Kopie dzienników posiedzeń LGUdSWł z 29–31 I 1876 r., k. 570–570v; Art. 13 postanowienia o sposobie wprowadzenia...

¹³ Art. 3–4 postanowienia o zastosowaniu... i art. 12 postanowienia o sposobie wprowadzenia...; I. Ichnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 36.

celowościowym, na podstawie dostarczonych danych statystycznych i motywów podjęcia takich postanowień przez komisje powiatowe.

Projekt lubelskiej komisji powiatowej, zawierający podział powiatu na cztery okręgi sądowe oraz ustalający siedziby sądów gminnych, został przyjęty bez zastrzeżeń.¹⁴ Potem przesłany został przez generał-gubernatora warszawskiego do akceptacji Ministra Sprawiedliwości i Ministra Spraw Wewnętrznych, a następnie zatwierdzony na posiedzeniu I Departamentu Senatu Rządzącego w Petersburgu w dniu 17/29 V 1876 r.¹⁵

Podział na okręgi sądów gminnych powiatu lubelskiego wchodzącego w skład I okręgu pokojowego guberni lubelskiej ustalony w 1876 r. nie uległ zmianie aż do czasu ewakuacji Rosjan z Królestwa Polskiego w czasie I wojny światowej. Przedstawia go poniższa tabela:¹⁶

Numer	Siedziba	Gminy wchodzące w skład okręgu
I	Bełżyce	Bełżyce, Chodel, Niedrzwica, Wojciechów
II	Bychawa	Bychawa, Krzczonów, Piotrków, Piotrowice
III	Mełgiew	Jaszców, Mełgiew, Piaski, Wólka
IV	Wieniawa	Jastków, Konopnica, Zemborzyce

Poszczególne okręgi sądowe powiatu lubelskiego nie odbiegały wielkością obszaru od innych okręgów, natomiast wyróżniały się pod względem zaludnienia, które mogło rzutować na wielkość przyszłego obciążenia sądu gminnego sprawami sądowymi. Należy zauważyć, że wszystkie okręgi sądów gminnych przekraczały – niekiedy znacznie – zakładaną na etapie prac wstępnych maksymalną liczbę 15 000 mieszkańców.¹⁷ Zaludnienie w poszczególnych okręgach sądów gminnych powiatu lubelskiego w 1876 r. przedstawiono poniżej:¹⁸

¹⁴ APL, LGUdswł 478, Kopie dzienników posiedzeń LGUdswł z 29–31 I 1876 r., k. 571.

¹⁵ Art. 14 i 16 postanowienia o sposobie wprowadzenia...; APL, LGUdswł 477, GGW do GL z 25 I 1876 r., k. 29–30 i 15 V 1876 r., k. 303–303v, LGUdswł 478, Ukaz Senatu Rządzącego z 17/29 V 1876 r., k. 693.

¹⁶ APL, LGUdswł 477, Rozpisanie gminnych okręgów sądowych dla Królestwa Polskiego, k. 311–313; LGUdswł 478, Kancelaria GGW do p.o. GL z 23 VI 1876 r., k. 229; *Lublińska Gubernijska Wiedomosti* z 1876 r., Dodatek do nr 21.

¹⁷ N. N. Jefremowa, *Ministerstwo Justycji Rossijskiej Imperii 1802–1917 gg.*, Moskwa 1983, s. 104; W. Spasowicz, *O gminach i sądach gminnych w Królestwie Polskiem*, [w:] *Pisma*, t. III, Petersburg 1892, s. 358–359.

¹⁸ APL, LGUdswł 477, Podział na okręgi sądów gminnych w guberni lubelskiej, k. 101–111.

I okręg	II okręg	III okręg	IV okręg
16 348	18 431	20 924	16 998

Warunkiem kandydowania na urząd sędziego gminnego lub ławnika było ukończenie 25 lat, prawo uczestniczenia w zgromadzeniu gminnym oraz spełnienie cenzusu majątkowego w postaci posiadania na własność gruntów leżących na terenie gminy w takiej ilości, która umożliwiła wybór na wójta gminy.¹⁹ Dotyczyło to zarówno ziemian, chłopów, jak i zamieszkujących w osadach mieszczan. Ponadto każdy z kandydatów na urzędy sądowe powinien legitymować się umiejętnością czytania i pisania. Istotnym warunkiem, ale już tylko dla kandydata na urząd sędziego gminnego, było ukończenie szkoły lub zdanie odpowiedniego egzaminu. Ten warunek był także spełniony, jeżeli kandydat posiadał 3-letnią praktykę urzędniczą, w której nabył praktyczną umiejętność prowadzenia spraw sądowych.²⁰ Dotyczyło to także wójtów i ławników urzędujących w sądach gminnych przed reformą 1876 r., pod warunkiem że umieli pisać i czytać.²¹ Ostatnim

¹⁹ Na podstawie art. 67 ukazu cesarskiego o urządzeniu gmin wiejskich z 19 II / 2 III 1864 r. – *Dziennik Praw* (dalej: *DPKP*), t. 62, s. 73 – wynosiła ona 6 morgów na terenie gminy. W osadach (powstałych z dawnych miast) w wyjątkowych wypadkach zezwolono wybierać wójtów gmin spośród posiadających co najmniej 3 morgi gruntu – Postanowienie Komitetu Urządzającego z 6(18) II 1870 r. wydane w celu wykonania uchwały KdsKP z 22 I / 3 II 1870 r., *DPKP*, t. 70, s. 89. Zostało ono utrzymane na podstawie zatwierdzonego 31 X / 12 XI 1879 r. postanowienia KdsKP – *Sbornik pravitelstwiennych razporiaženij po krestijanskomu dielu w guberniach Carstwa Polskiego, t. IV, (s 1 VII 1876 po 15 III 1884 g.)*, St. Petersburg 1884, s. 12–13; GSW z 1880 r., nr 6, s. 51–52. Patrz również na ten temat: GSW z 1906 r., nr 6, s. 104; A. Okolski, *Instytucje samorządu gminnego wiejskiego*, GSW z 1880 r., nr 39, s. 315–316, J. Kukulski, *Realizacja reformy gminnej w Królestwie Polskim*, [w:] *Gmina wiejska i jej samorząd*, red. H. Brodowska, Warszawa 1989, s. 161–164.

²⁰ Art. 10 postanowienia o zastosowaniu... Punkt 3 art. 10, mówiący o spełnieniu cenzusu wykształcenia w wypadku osób z 3-letnią praktyką urzędniczą przy prowadzeniu spraw sądowych, miał charakter deklaratoryjny, gdyż osoby te legitymowały się już odpowiednim wykształceniem. Punkt ten można jedynie odczytać jako zachętę ze strony ustawodawcy – który dążył do utrzymania względnie wysokiego poziomu nowych sądów gminnych – do kandydowania na urząd sędziego gminnego dla niższych urzędników sądowych, którzy spadli z etatów w 1876 r. (Taką nadzieję przejawiał m.in. A. Suligowski, *O reformie sądowej...*, s. 23–24; W. Spasowicz, *O gminach i sądach gminnych...*, s. 359–360). Ten zamysł prawodawcy okazał się chybiony, gdyż dawni urzędnicy sądowi nie mogli wykazać się odpowiednim cenzusem majątkowym, ani cenzusem domicylu na terenie gminy, dlatego na stanowiska sędziów gminnych mogli być mianowani jedynie w trybie administracyjnym. Szerzej na temat motywów ustawodawcy rosyjskiego w sprawie warunków obsady sądów gminnych patrz: A. Korobowicz, *Sądy gminne...* s. 261–263; idem, *Wpływ czynników pozaprawnych na kształt reformy sądowej w Królestwie Polskim z lat 1875–1876*, CPH 1987, t. XXXIX, z. 2, s. 79; W. Sobociński, *Zagadnienie reformy sądowej i sądów gminnych w Królestwie Polskim w latach 1856–1864*, CPH 1970, XXII, z. 2, s. 151–153.

²¹ Był to warunek ważny, gdyż jedynie 66 % wójtów w 1873 r. posiadało umiejętność pisania i czytania, co w świetle opinii S. Schultza (*O administracji gminnej w Królestwie Polskim*, „Niwa”

warunkiem posiadania biernego prawa wyborczego był cenzus domicylu na terenie gminy, wynoszący 3 lata.

Urzędów sądowych nie mogła piastować osoba znajdująca się pod opieką lub kuratelą, skazana na karę pociągającą za sobą utratę prawa piastowania urzędów publicznych i „pozostająca pod sądem, śledztwem lub też pod dozorem policji”.²² Każdy kandydat na urząd sędziego był sprawdzany pod kątem prawomysłności przez gubernialne władze policyjne, a o wyniku informowano gubernatora.²³ Oprócz tego istniały bariery z tytułu bliskiego pokrewieństwa, gdyż urzędu sędziego i ławników w tym samym okręgu sądowym nie mogli jednocześnie piastować: ojciec i syn, teść i zięć oraz rodzeni bracia.²⁴

Pierwsze spisy wyborcze osób mających w gminie biernie prawo wyborcze na urzędy sędziego gminnego i ławników układały w 1875 r. komitety powiatowe do spraw wprowadzenia reformy sądowej. W czasie następných wyborów obowiązek ten ciążył na naczelnikach powiatów. Ostateczny kształt spisom wyborczym nadawano na szczeblu guberni, gdzie badano listę nie tylko pod względem formalno-prawnym, ale dokonywano jej weryfikacji poprzez wykreślenia osób z „powodu szczególnych przeszkód”. Poprawione listy wyborcze gubernator przysłał do naczelników powiatów w celu przeprowadzenia wyborów.²⁵

Z pierwszych wykazów przedwyborczych w powiecie lubelskim (jak i w całej guberni lubelskiej) wynikało, że prawo kandydowania na urząd sędziego gminnego miała grupa osób z dużą przewagą ziemiaństwa.²⁶ Wynikało to

1880, t. XVII, s. 406) było i tak znacznie zawyżone. Potwierdzają to dane z 1875 r. z guberni lubelskiej (na podstawie Gustawa Wiercieńskiego), gdzie grupa ta obejmowała jedynie 31 % wójtów – Rkps Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie, nr 1881, k. 84.

²² Art. 10 postanowienia o zastosowaniu... w związku z art. 7, 66 i 67 ukazu cesarskiego o urządzeniu gmin wiejskich... (DPKP, t. 62, s. 41, 71–73).

²³ Początkowo podstawą dyskwalifikacji było ujawnienie w materiałach policyjnych jakiegokolwiek związków z powstaniem styczniowym. Później pojawiają się najczęściej zarzuty dotyczące poglądów politycznych, przechowywania nielegalnej literatury, stosunku do władz rosyjskich czy przynależności do partii politycznych.

²⁴ Zatwierdzone 16/28 III 1873 r. postanowienie KdsKP – *Sbornik prawitielstwiennych razporiazenij po krestijanskomu diełu w guberniach Carstwa Polskiego, t.III, s 25-go marta 1871 po 1-e julia 1876 g.*, St. Petersburg 1876, s. 8; *SUiRP* z 1873, nr 43, s. 475; *Zbiór Praw*, t. III, Warszawa 1878, s. 29–31.

²⁵ Art. 18–21 postanowienia o sposobie wprowadzenia... Rozporządzenie GGW nakazujące przystąpienie do sporządzenia spisów przedwyborczych zostało wydane 7 XII 1875 r. – APL, LGUdsWł 477, Cykularz GL do naczelników powiatów guberni lubelskiej z 11 XII 1875 r., k. 4. Szerzej patrz: A. Bereza, *Obsada kadrowa sądów gminnych w Królestwie Polskim w latach 1875–1915. Zasady prawne i praktyka*, [w:] *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, red. T. Maciejewski, Koszalin 1999, s. 276–277.

²⁶ W guberni lubelskiej prawo kandydowania na urząd sędziego w 1876 r. miało 141 ziemian, 65 chłopów oraz 78 innych osób (mieszczan i urzędników w stanie spoczynku) – APL, KGL 1876:164, GL do MSW z 15 VI 1876 r., nfol.

z kilku przyczyn. Przede wszystkim wykluczono większość chłopów z uwagi na barierę w postaci cenzusu wykształcenia. Dawni urzędnicy sądowi nie spełniali natomiast cenzusu majątkowego. Z tego powodu skreślono ze spisu dotychczasowych sędziów pokoju miasta Lublina: Aleksego Ligowskiego, Felicjana Grodzickiego i Stanisława Węglińskiego, chociaż lubelska komisja powiatowa uważała, że ich wybór byłby najbardziej pożądany.²⁷ Ponadto warto zaznaczyć, że na terenie powiatu lubelskiego znajdowało się najwięcej majątków ziemskich w porównaniu do innych powiatów guberni lubelskiej.²⁸ To wszystko pozwoliło ziemiaństwu z czasem prawie całkowicie zmonopolizować obsadę stanowisk sędziów gminnych w powiecie lubelskim, mimo prób przeciwdziałania tej tendencji ze strony władz rosyjskich.²⁹

Brak cenzusu wykształcenia przy wyborach na ławników skutkowało tym, że wśród kandydatów znajdowała się duża grupa chłopów. Niestety, nie legitymowali się oni znajomością języka urzędowego.³⁰ W powiecie lubelskim, gdzie do obsadzenia były 32 stanowiska ławników i ich zastępców, na listach uprawniających do kandydowania na te urzędy umieszczonych zostało 76 osób, z których jedynie 12 znało język rosyjski.³¹

Wybory na urzędy sądowe (pierwsze w 1876 r. i następne) w powiecie lubelskim przebiegały z reguły spokojnie, zaś miejscowa ludność odnosiła się od samego początku do sądów gminnych z dużym zaufaniem. Inaczej było w niektórych gminach wschodniej części guberni lubelskiej (powiatu chełmskiego, hrubieszowskiego i tomaszowskiego), a pojawiające się tam próby bojkotu wyborów wynikały z przyczyn religijnych, ekonomicznych (wprowadzenia dodatkowych opłat na utrzymanie sądów gminnych), ale także z obaw chłopów, że „ponownie znajdą się pod władzą dziedziców”.³²

²⁷ APL, LGUdswł 477, Protokół Specjalnej Komisji powiatu lubelskiego z 21 I 1876 r., k. 18–18v; *Rocznik Sądowy na rok 1874*, s. 121.

²⁸ Mimo stopniowego ubożenia warstwy ziemiańskiej w II połowie XIX w., co potwierdzają także późniejsze dane z 1893 r. – H. Wierciński, *Opis statystyczny guberni lubelskiej*, Warszawa 1901, s. 250.

²⁹ APL, KGL 1876:164 lit.a, Brudnopis pisma GL do MSW z 15 VI 1876 r. i do GGW z 13 VI 1876 r., nfol.

³⁰ W całej guberni lubelskiej prawo kandydowania na urząd ławnika w 1876 r. miało 86 ziemian, 404 chłopów oraz 108 innych osób (mieszczan i urzędników w stanie spoczynku) – APL, KGL 1876:164, GL do MSW z 15 VI 1876 r., nfol.

³¹ APL, LGUdswł 478, Liczba kandydatów na urzędy sądowe wg zatwierdzonych spisów w powiecie lubelskim, k. 687.

³² APL, KGL 1876:164, Naczelnik powiatu lubelskiego do GL z 15, 16, 20 i 23 VII 1876 r., nfol.; KGL 1876:41t, Naczelnik powiatu chełmskiego do GL z 26 V 1876 r., nfol.; KGL 1876:164 lit.a, GL do GGW i MSW z 21 V 1876 r., nfol. Patrz również H. Brodowska, *Gmina wiejska szkołą kształcenia obywatelskiego chłopów polskich*, [w:] *Gmina wiejska i jej samorząd*, red. H. Brodowska, Warszawa 1989, s. 338.

Rekomendacja wybranego kandydata ze strony gubernatora oznaczała w praktyce urzędniczej pewność otrzymania posady sędziego gminnego.³³ Kryteria brane pod uwagę przez gubernatora dotyczyły prawomyślności (informacji dostarczał gubernatorowi naczelnik gubernialnego zarządu żandarmerii), poziomu wykształcenia, znajomości języka rosyjskiego i pracy urzędniczej, zaś na dalszym miejscu – liczby otrzymanych głosów czy też liczby gmin, które wybrały kandydata na urząd sędziego gminnego.

W przypadku braku zatwierdzenia wybranego kandydata na urząd sędziego, Minister Sprawiedliwości mógł mianować w trybie administracyjnym także inne osoby, z pominięciem kandydatów przedstawionych przez gubernatora. Tryb ten został w powiecie lubelskim zastosowany jedynie raz w 1904 r., przy obsadzie sądu gminnego IV okręgu sądowego.

Osoby obejmujące urzędy sędziów gminnych, ławników i ich zastępców składały przysięgę przed prezesem właściwego zjazdu sędziów pokoju na posiedzeniu zjazdu lub sądu gminnego.³⁴ Pierwsi sędziowie gminni powiatu lubelskiego złożyli przysięgę w dniu 1/13 VII 1876 r. w trakcie uroczystości otwarcia nowych sądów w Lublinie. Przyjmujący przysięgę nalegał niekiedy, aby wypowiedziana ona była w języku rosyjskim, lecz w praktyce dopuszczano składanie jej poprzez podpisanie roty w języku polskim.³⁵

Wśród czterech wybranych w 1876 r. sędziów gminnych powiatu lubelskiego był jeden przedstawiciel ziemiaństwa, dwaj mieszczanie oraz urzędnik pochodzenia chłopskiego. Jednak po kolejnych wyborach szybko zaczęła się zaznaczać dominacja ziemiaństwa na tym urzędzie. Warto podkreślić, że prawie wszyscy sędziowie gminni powiatu lubelskiego byli wyznania katolickiego (tylko jeden wyznania ewangelicko-augsburskiego). W pierwszych wyborach do sądów gminnych powiatu lubelskiego na stanowiska ławników wybrano i zatwierdzono sześciu włościan, pięciu ziemian i czterech mieszczan, lecz z czasem

³³ Porównanie osób rekomendowanych przez gubernatora i osób mianowanych przez Ministra Sprawiedliwości na urząd sędziego gminnego na podstawie – APL, KGL, 1876:164 lit.a, Spis osób wybranych na urząd sędziego gminnego i ławników w lubelskiej guberni z czerwca 1876 r., MS do GL z 16 VI 1876 r., nfol.

³⁴ Rota przysięgi brzmiała: „*Przyrzekam i przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, na Świętą Jego Ewangelię i na żywotwórczy krzyż Pański, zachować wierność Jego Cesarzkiej Mości Najjaśniejszemu cesarzowi, Samowładcy Wszech Rossyi, wykonywać święcie prawa Cesarstwa, sądzić według czystego sumienia bez żadnej, na czyją bądź korzyść, stronności, i postępować we wszystkim odpowiednio do przyjętego przeze mnie urzędu, pomnąc, iż z tego wszystkiego winien będę zdać sprawę przed prawem i przed Bogiem na strasznym Jego sądzie. W dowód tego całuję słowa i krzyż Zbawiciela mojego. Amen*”. Dodatek do art. 225 ustawy o organizacji władz sądowych...; *Podręcznik dla sądów gminnych Królestwa Polskiego*, ułożony przez W. Miklaszewskiego, A. Okolskiego i S. Budzińskiego, t. I, Warszawa 1876, s. 55.

³⁵ APL, Zjazd Sędziów Pokoju I okręgu pokojowego guberni lubelskiej (dalej: ZSP I okręgu GL) 18/1885, Tekst przysięgi i podpis ławnika (w języku polskim), nfol.

także przy obsadzie tego urzędu zaczęła się zaznaczać niewielka przewaga ziemiaństwa.³⁶

W I okręgu powiatu lubelskiego sąd gminny funkcjonował w Bełżycach. Urząd sędziego przez 40 lat pełniły trzy osoby, co wskazywało na dużą stabilność obsady sądu gminnego. W latach 1876–1890 wybierany na ten urząd był mieszczanin **Wawrzyniec Struski**, absolwent Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach.³⁷ U jego boku – od 1882 r. – jako ławnik doświadczenie zdobywał **Kornel Ligowski**, absolwent gimnazjum w Lublinie. Po raz pierwszy objął on urząd sędziego gminnego w 1890 r. w wieku 43 lat. Pochodził z rodziny ziemiańskiej o tradycjach prawniczych (był synem Aleksego, znanego lubelskiego sędziego pokoju przed reformą sądową). Sędzią gminnym pozostał – systematycznie wybierany przez zgromadzenia gminne – aż do 1908 r.³⁸ Za jego czasów sąd gminny w Bełżycach uchodził za szczególnie srogi, o czym świadczą orzecznictwo w sprawach karnych.³⁹ Kornel Ligowski był właścicielem dóbr w Matczynie (1900 morgów i dwa folwarki Matczyn i Wojcieszyn), a jego dwór (zachowany do chwili obecnej) był miejscem spotkań miejscowego ziemiaństwa, dyskutującego m.in. na temat włączenia się w służbę publiczną na rzecz społe-

³⁶ GSW 1876, nr 36, s. 286.

³⁷ APL, KGL 1876:164 lit.a, Pismo MS do GL z 16 VI 1876 r., Spis osób wybranych na urząd sędziego gminnego i ławników w guberni lubelskiej, nfol.; KGL 1879:190, Spis osób wybranych na urząd sędziego gminnego na trzecielecie 1879–1882 w guberni lubelskiej, k. 166v, 223–244; Prokurator Sądu Okręgowego w Lublinie (dalej: PSOL) 11, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 1 VIII 1882 g., nr 33, nfol.; PSOL 13, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 14 IX 1884 g., nr 43, nfol.; GSW z 1884 r., nr 45, s. 727; PSOL 19, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 9 XI 1887 g., nr 51, nfol.; GSW z 1888 r., nr 5, s. 84.

³⁸ APL, KGL 1890:124, Informacja o kandydatach na urząd sędziego gminnego wybranych w 1890 r. w powiecie lubelskim, k. 13–14, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 24 V 1890 g., nr 24 (dwumiesięczny urlop dla ławnika K. Ligowskiego), k. 237; KGL 1890:124, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 29 X 1890 g., nr 52, k. 381; ZSP I okręgu GL 4/1896, Spis gminnych sędziów i przewodniczących ławników I okręgu pokojowego guberni lubelskiej zestawiony w styczniu 1896 r., Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 19 III 1894, nr 13, nfol.; GSW z 1894 r., nr 15, s. 240; ZSP I okręgu GL 3/1897, MS do PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 26 X 1897 r., Spis sędziów gminnych I okręgu pokojowego guberni lubelskiej otrzymujących dodatkowo uposażenie po 25 rubli na miesiąc (zatwierdzony przez MS w dniu 4 III 1897 r.), nfol.; KGL 1899:134, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 4 III 1900 g., nr 5, k. 374v; GSW z 1900 r., nr 18, s. 287; KGL 1902:88, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 25 V 1903 g., nr 15, k. 626v; GSW z 1903 r., nr 31, s. 492; PSOL 180, Spis kandydatów na urząd sędziego gminnego w I okręgu powiatu lubelskiego na trzecielecie 1905–1908, nfol.; *PK LG na 1908 g.*, s. 112; R. Smoter Grzeszkiewicz, *Cmentarz w Matczynie*, „Gazeta Bełżycka. Miesięcznik Społeczno-Kulturalny” 2006, nr 11, s. 13.

³⁹ APL, PSOL 29, PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do PSOL z 23 IV 1892 r. wraz z dołączonymi informacjami o liczbie osób skazanych na areszt przez sędziów pokoju i sędziów gminnych w okręgu pokojowym w latach 1890–1891, nfol.

czeństwa lokalnego.⁴⁰ Następcą Kornela Ligowskiego został osiadły w Babinie **Henryk Nowakowski**, pełniący urząd sędziego gminnego w latach 1909–1915. Pochodził ze znanej rodziny ziemiańskiej Nowakowskich z Rotoszyna. Był to już okres, kiedy urząd ten zazwyczaj piastowały osoby z wyższym wykształceniem. Nie jest więc przypadkiem, że nowy, a zarazem ostatni sędzia gminny zatwierdzony przez władze rosyjskie legitymował się ukończonym fakultetem na Uniwersytecie Kijowskim.⁴¹

Pierwszym sędzią gminnym w **II okręgu** powiatu lubelskiego został **Robert Korzeniowski**. Był to dawny urzędnik, sekretarz lubelskiego urzędu powiatowego.⁴² Już na początku jego urzędowania w Bychawie, we wrześniu 1876 r. wybuchł pożar osady, w którym spłonęła także siedziba sądu. Po tym wydarzeniu zmuszony był funkcjonować w pomieszczeniach zastępczych, aż do momentu wynajęcia nowego lokalu.⁴³ Nowa siedziba sądu gminnego przedstawiała tragiczny wygląd. Sam sędzia gminny nocował w pomieszczeniu stróża, zaś pokój dla świadków zawałony był aktami starych spraw, których nie było nawet gdzie przechowywać.⁴⁴ Mimo że wybrany został ponownie sędzią gminnym, nie uzyskał rekomendacji gubernatora lubelskiego, który nawet wnioskował o jego zwolnienie ze służby. Powodem było stronnictwo rozstrzyganie sporów na korzyść chłopów w ich sporach z ziemianami. Obietnice kontynuowania takiego sposobu rozstrzygania spraw stanowiły podstawę jego agitacji przedwyborczej w 1879 r. (m.in. w Krzczonowie), połączonej z rozpowszechnianiem informacji skierowanych przeciwko ziemiaństwu i ich kandydatom na urząd sędziego, co budziło zaniepokojenie władz rosyjskich.⁴⁵ W czasie jego nieobecności na posiedze-

⁴⁰ A. Przegaliński, *Spoleczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2009, s. 13, 41–42, 220, 231, 240, 261.

⁴¹ APL, KGL 1908:13 st. III, Informacja o kandydatach wybranych na urząd sędziego gminnego w wyborach w 1908 r. w powiecie lubelskim, k. 5–6; ZSP I okręgu GL, Dzienniki posiedzeń 33/1909, Dziennik posiedzenia z 27 V 1909 r., nfol.; *Pamiętna książka Warszawskiego Sądobnego Okręgu (dalej: PK WSO) na 1912 g.*, s. 79 i *na 1914 g.*, k. 84; PSOL 199, Spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego I okręgu powiatu lubelskiego na trzechlecie 1914–1917, nfol.; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Warszawska Izba Sądowa (dalej: WIS) 18, Informacja o urzędnikach służących w I okręgu pokojowym guberni lubelskiej sporządzona w 1917 r., k. 56–56v; A. Przegaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 14.

⁴² APL, KGL 1876:164 lit. a, Pismo MS do GL z 16 VI 1876 r., Spis osób wybranych na urzędy sędziego gminnego i ławników w guberni lubelskiej, nfol.; *Lublińska Gubernska Wiedomości z 1876 r.*, nr 28, s. 6 i z 1879, nr 46, s. 2; GSW 1876, nr 36, s. 286.

⁴³ APL, LGUdSWI 478, PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 6 X 1876 r., k. 460.

⁴⁴ APL, ZSP I okręgu GL (bez numeru)/1891, Sędzia gminny II okręgu powiatu lubelskiego do PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 11 VII 1891 r., nfol.

⁴⁵ APL, KGL 1879:190, Naczelnik powiatu lubelskiego do GL z 25 VI 1879 r., k. 72–72v; GL do GGW z 31 VII 1879 r., k. 141–141v; KGL 1879:191, Naczelnik powiatu lubelskiego do GL z 23 VI 1879 r., k. 155–155v; GSW z 1879 r., nr 4, Rozkaz MS z 20 X 1879 r., s. 28; *PK WSO na 1879 g.*, s. 308.

niach sądowych przewodniczył ławnik prezydujący, zapewniając ciągłość prac sądu gminnego. Funkcję tę powierzano zazwyczaj najlepiej przygotowanemu i wykształconemu ławnikowi. Niekiedy dzięki właściwemu orzecznictwu mógł on pozyskać zaufanie miejscowej ludności, co procentowało w czasie następnych wyborów.

Tak było w przypadku **Franciszka Wolińskiego**, wybranego w 1879 r. (tylko w jednej z gmin w ramach wyborów dodatkowych) i ostatecznie zatwierdzonego przez Ministra Sprawiedliwości na urząd sędziego gminnego. Był on ziemianinem, który posiadał wyższe wykształcenie prawnicze uzyskane na Uniwersytecie Warszawskim. Franciszek Woliński kierował sądem gminnym przez 23 lata – aż do 1902 r. – systematycznie wybierany na zgromadzeniach gminnych.⁴⁶ Również za jego urzędowania lokal sądowy nie uniknął kolejnej tragedii, podobnie jak osada Bychawa posiadająca fatalne zabezpieczenia przeciwpożarowe. W maju 1892 r. siedziba sądu spłonęła w wielkim pożarze osady. Zniszczeniu uległa znaczna część ksiąg sądowych i całe archiwum sądu gminnego.⁴⁷ Pojawiła się wtedy nawet propozycja przeniesienia siedziby sądu do Krzczonowa, jednak zamysł ten nie został zaaprobowany przez gubernialne władze włościańskie i generał-gubernatora warszawskiego. Powodem takich decyzji była zbyt duża odległość do sądu dla mieszkańców gminy Piotrowice (25 wiorst, tj. 26,6 km) oraz fakt, że znaleziono wreszcie odpowiedni lokal w Bychawie, chociaż płacono za niego stosunkowo wysoki czynsz.⁴⁸

⁴⁶ APL, ZSP I okręgu pokojowego GL 15/1876, Cykularz PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do sędziów gminnych z 14 VIII 1876 r., nfol.; KGL 1879:191, Spis kandydatów wybranych na urzędy sądowe w guberni lubelskiej na trzecieletnie 1879–1882, k. 639; KGL 1879:33, Imienny spis kandydatów na urząd sędziego gminnego wybranych w II okręgu powiatu lubelskiego, k. 50–50v, 60, Raport naczelnika powiatu lubelskiego do GL z 8 I 1880 r., k. 49; PSOL 5, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 1 III 1880 g., nr 9, nfol.; PSOL 11, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 1 VIII 1882 g., nr 33, nfol.; ZSP I okręgu GL 18/1885, Naczelnik powiatu lubelskiego do PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 28 V 1885 r., Imienny spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego w powiecie lubelskim, nfol.; PSOL 15, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 30 VII 1885 g., nr 34, nfol.; GSW z 1885 r., nr 40, s. 637; PSOL 19, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 31 VIII 1888 g., nr 37, nfol.; ZSP I okręgu GL Nariad 5/1894, Informacja o przeprowadzonych wyborach w 1894 r. na urzędy sędziów gminnych w rejonie I okręgu pokojowego guberni lubelskiej, k. 6; GSW z 1894 r., nr 50, s. 798; KGL 1897:102, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 10 I 1898 g., nr 1, k. 386; GSW z 1898 r., nr 8, s. 136; KGL 1900:211, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 29 III 1901 g., nr 12, k. 455; GSW z 1901 r., nr 20, s. 322.

⁴⁷ APL, LGUdswł 479, ZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do LGUdswł z 5 V 1892 r., k. 399–399v.

⁴⁸ APL, KGL 1892:207, LGUdswł do GL z 18 V 1892 r., k. 1, GL do GGW z 30 V 1892 r., k. 2–3, Protesty mieszkańców gminy Piotrowice; LGUdswł 479, ZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do LGUdswł z 30 III 1892 r., k. 398, Protesty mieszkańców gminy Piotrowice z 14 II i 15 III, 26 III i 30 IV 1892 r., k. 408–413v, 421–425 oraz Komisarz ds. włościańskich powiatu lubel-

Trzecim, a zarazem ostatnim sędzią w sądzie gminnym w Bychawie był **Stefan Kazimierz Kowerski**, pełniący urząd w latach 1902–1915.⁴⁹ Legitymował się ukończonym Instytutem Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. Był to właściciel dużych dóbr ziemskich, m.in. majątku Józów, społecznik zaangażowany w akcje charytatywne, kulturalne oraz krzewienie wiedzy agronomicznej i nowoczesnych metod hodowli na Lubelszczyźnie (wprowadzając je także w swoich włościach).⁵⁰ Jako sędzia powszechnie lubiany i szanowany, udzielał chłopom z Józowa bezpłatnych porad prawnych.⁵¹ Po ewakuacji Rosjan z Królestwa Polskiego w 1915 r., jak większość sędziów gminnych pozostał w kraju. Orzekał nadal w Bychawie, ale od 1917 r. już w królewsko-polskim sądzie pokoju.

W **III okręgu** sądowym sędzią gminnym w 1876 r. został wybrany mieszczanin **Antoni Jaworski**. Jego wybór był konsekwencją stanowiska gubernatora lubelskiego, który nie poparł innych kandydatur ziemian, uważając osoby te za nieodpowiednie do piastowania urzędu sędziego gminnego. Antoni Jaworski był sędzią tylko dwa lata, gdyż już w 1878 r. – a więc przed upływem kadencji – został zwolniony przez Ministra Sprawiedliwości.⁵² Jego przypadek był bez precedensu, gdyż powodem zwolnienia były wszczęte przeciwko niemu postępowania dyscyplinarne za stronnictwość w orzekaniu i łamanie prawa w sądzie. Sprawa była tak głośna, że na nadzwyczajnym posiedzeniu lubelskiego zjazdu sędziów pokoju w dniu 28 VII/9 VIII 1878 r. wszyscy obecni sędziowie gminni solidarnie zażądali jego dymisji.⁵³

skiego do LGUdsWł z 29 II 1892 r., k. 438–439, GGW do GL z 27 VI 1892 r., k. 453; ZSP I okręgu GL 42/1906, Kopia kontraktu najmu kwatery w Bychawie z 22 XII 1905 r., nfol.

⁴⁹ APL, KGL 1903:169, Spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego w powiecie lubelskim guberni lubelskiej na trzecieletnie 1903–1906, k. 117–118; Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 28 VIII 1903 g., nr 26, k. 352; GSW z 1903 r., nr 41, s. 649; PSOL 185, Spis kandydatów na urząd sędziego gminnego w II okręgu powiatu lubelskiego, nfol.; GSW z 1910 r., nr 31, s. 487; PSOL 197, Kopie raportów PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do MS z 28 II i 13 III 1913 r. o wyborach w 1912 r. wraz z propozycjami zatwierdzenia lub mianowania, nfol.; *PK WSO na 1915 g.*, s. 78; A. Przegaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 231, 267–268, 271, 284, 286.

⁵⁰ Na temat rozwoju włości Kowerskich patrz: A. Przegaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 24–25.

⁵¹ S. Kowerski, *Moje wspomnienia*, Kępie 1942, s. 47 za: A. Przegaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 271.

⁵² APL, KGL 1876:164 lit.a, Spis osób wybranych na urzędy sędziów gminnych, ławników i zastępców ławników zestawiony w lipcu 1876 r., nfol.; ZSP I okręgu GL 64/1878, PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do MS z 1 VIII 1878 r., MS do PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 29 VIII 1878 r., k. 5–6; KGL 1878:94, MS do GL z 28 VIII 1878 r., k. 43; KGL 1878:22t, GL do GGW z 5 I 1879 r., nfol.

⁵³ APL, ZSP I okręgu GL 64/1878, PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do MS z 1 VIII 1878 r., MS do PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 29 VIII 1878 r. o uwolnieniu ze służby A. Jaworskiego, k. 5–6; KGL 1878:94, MS do GL z 28 VIII 1878 r., k. 43; KGL 1878:22t, GL do GGW z 5 I 1879 r., nfol.

Na jego miejsce szybko wybrany został dotychczasowy ławnik **Józef Bobrowski**, ziemianin legitymujący się ukończonym gimnazjum w Warszawie. Urząd piastował w latach 1878–1885. Dzięki niemu poprawiła się ocena sądu w oczach lokalnego społeczeństwa, a także warunki jego funkcjonowania.⁵⁴ W wyniku jego starań w 1879 r. siedziba sądu została przeniesiona z osady Mełgiew (a dokładnie z majątku Trzeszkowice) do osady Piaski. Powodem były słabe warunki lokalowe (dwa pokoje w starym domu), a także stanowisko właściciela lokalu, który nie chciał przedłużyć umowy najmu, gdyż pomieszczenia wymagały kapitalnego remontu.⁵⁵ Piaski były dobrze położoną pod względem komunikacyjnym osadą, w której – co przemawiało na korzyść – znajdowała się stacja pocztowa i urząd gminny. Ponadto siedzibę umieszczono w dużym domu, który został wynajęty za niewielką kwotę. Znalezienie odpowiedniego lokalu za niewielki czynsz najmu było stosunkowo trudne, dlatego w tym konkretnym przypadku władze rosyjskie „*przymknęły oko*” na naruszenie przepisów określających zasady położenia siedziby sądu gminnego (kilka miejscowości z gminy Wólka znajdowało się w odległości przekraczającej 20 wiorst od nowej siedziby sądu gminnego).⁵⁶

W 1885 r. nowym sędzią gminnym został wybrany **Władysław Zembrzusi**, orzekający w sądzie jako ławnik od 1876 r. Ten przedstawiciel ziemiaństwa pochodził z rodziny o tradycjach prawniczych (syn sędziego pokoju z Kraśnika) i legitymował się wykształceniem wyższym po ukończeniu Uniwersytetu Warszawskiego.⁵⁷ Był właścicielem Moniak, ale dobra ziemskie posiadał także na terenie powiatu janowskiego. W związku z tym, w okresie późniejszym, właśnie tam był wybierany na sędziego gminnego (w latach 1895–1907 w II okręgu sądowym powiatu janowskiego).⁵⁸

⁵⁴ APL, KGL 1878:94, Spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego w III okręgu powiatu lubelskiego, k. 62–63; KGL 1879:191, Informacja o wybranych osobach na urzędy sądowe w powiecie lubelskim w 1879 r., k.168v; *PK WSO na 1879 g.*, s. 308.

⁵⁵ Trzeszkowice leżały w niedogodnym miejscu w oddali od większych osad jak Piaski i Biskupice, 14 wiorst było do najbliższej stacji pocztowej i 3 wiorsty do urzędu gminnego – APL, KGL 1879:128, PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do GL z 9 IV 1879 r., k. 1–1v.

⁵⁶ APL, KGL, 1879:128, Raport naczelnika powiatu lubelskiego do GL z 31 V 1879 r., k. 4–4v.

⁵⁷ *Pamiętna książka sudebnego wiadomstwa guberni Carstwa Polskiego na 1876 god...*, s.163; APL, KGL 1885:124, Spis osób wybranych na kandydatów na urząd sędziego gminnego w II i III okręgu sądu gminnego powiatu lubelskiego, k.144v, 166, GL do MS z 25 VI 1885 r., k. 349v, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justicji z 30 VII 1885 g., nr 34, k. 453v; ZSP I okręgu GL 18/1885, Naczelnik powiatu lubelskiego do PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 28 V 1885 r., Imienny spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego w powiecie lubelskim, nfol.; GSW z 1885 r., nr 40, s. 637.

⁵⁸ APL, KGL 1894:53, Informacja o kandydatach wybranych na urząd sędziego gminnego na trzechlecie z 1894 r. w powiecie janowskim, k. 176–177; ZSP I okręgu GL 4/1896, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justicji ot 9 VII 1895 g., nr 28, nfol.; GSW z 1885 r., nr 27, s. 431; KGL 1897:102, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justicji ot 10 I 1898 g., nr 1, k. 386; GSW z 1898 r.,

Ostatnim sędzią, a zarazem najdłużej urzędującym w tym okręgu był **Władysław Graff**. Ten przedstawiciel rodziny ziemiańskiej, legitymujący się ukończonym gimnazjum w Lublinie, był wybierany na urząd sędziego od 1888 r. i pozostawał na nim aż do 1915 r.⁵⁹ Od początku swojego urzędowania czynił starania o przeniesienie siedziby sądu do swojego nowo nabytego majątku Tatary, w celu uniknięcia męczących dojazdów na posiedzenia sądowe w Piaskach. W 1891 r. do gubernatora lubelskiego zaczęły napływać liczne prośby o przeniesienie tam siedziby, najprawdopodobniej inspirowane przez samego sędziego gminnego. Bardzo szybko, bo jeszcze w tym samym roku zapadła decyzja o przeniesieniu sądu do wsi Tatary, która znajdowała się w centrum okręgu sądowego, a zarazem leżała w pobliżu ówczesnego Lublina, co było poważnym atutem w organizacji pracy sądu gminnego.⁶⁰ Postać Władysława Graffa wiąże się z działalnością Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, organizacji charytatywnych (np. był wieloletnim naczelnikiem wydziału zabaw urządzanych przez Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności) oraz podejmowaniem wielu inicjatyw społecznych o wymiarze kulturalnym, oświatowym lub mających na celu podniesienie poziomu gospodarczego

nr 8, s.136; PSOL 65, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 29 III 1901 g., nr 12, k. 455, nfol.; GSW z 1901 r., nr 20, s. 322; KGL 1903:169, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 24 V 1904 g., nr 21, k. 362; GSW z 1904 r., nr 27, s. 431; *PK WSO na 1907 g.*, s. 108.

⁵⁹ APL, KGL 1888:170, Informacja o kandydatach wybranych na urząd sędziego gminnego w wyborach 1888 r. w powiecie lubelskim guberni lubelskiej, k. 113v–114 i w I okręgu pokojowym guberni lubelskiej, k. 211v–212; ZSP 17/1888, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 31 VIII 1888 g., nr 37, nfol.; ZSP I okręgu GL 4/1896, Spis gminnych sędziów i przewodniczących ławników I okręgu pokojowego guberni lubelskiej zestawiony w styczniu 1896 r., Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 22 XI 1894 g., nr 53, nfol.; GSW z 1894 r., nr 50, s. 798; KGL 1897:102, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 10 I 1898 g., nr 1, k. 386; GSW z 1898 r., nr 8, s.136; PSOL 65, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 29 III 1901 g., nr 12, nfol.; GSW z 1901, nr 20, s. 322; KGL 1903:169, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 28 VIII 1903 g., nr 26, k. 352; GSW z 1903 r., nr 41, s. 649; PSOL, 185, Spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego w III okręgu powiatu lubelskiego w 1906 r., nfol.; GSW z 1910 r., nr 31, s. 487; PSOL 197, Kopie raportów PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do MS z 28 II i 13 III 1913 r. o wyborach w 1912 r. na urząd sędziów gminnych wraz z propozycjami zatwierdzenia lub mianowania, nfol.; *PK WSO na 1914 g.*, k. 84 i *na 1915 g.*, s. 78.

⁶⁰ APL, LGUdSW1 479, Prośba mieszkańców III okręgu sądowego powiatu lubelskiego do GL z 22 VI 1891 r., k. 389–389v, Pismo naczelnika powiatu lubelskiego do LGUdSW1 z 27 VII 1891, k. 388–388v, ZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do GL i LGUdSW1 z 29 V 1891 r., k. 391; PSOL 127, Spis sądów gminnych I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z podanym miejscem zamieszkania sądu gminnego i najbliższej stacji pocztowej z 1891 r., nfol. W tym przypadku kontrakt najmu z właścicielem – tzn. z sędzią gminnym Władysławem Graffem – zawierały w zastępstwie sędziego gminnego osoby ze składu sądu gminnego, wskazane przez PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej – APL, ZSP I okręgu GL 42/1906, Kopia kontraktu najmu pomieszczeń w Tatarach z 17 XI 1905 r., nfol. A. Przeglaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 13, 22, 271. Tatary są dziś dzielnicą miasta Lublina.

Lubelszczyzny (np. w ramach Lubelskiego Stowarzyszenia Rolniczego, Resursy Kupieckiej czy Lubelskiego Towarzystwa Muzycznego).⁶¹

W IV okręgu sędzią gminnym z wyboru był w latach 1876–1889 przedstawiciel ziemiaństwa **Józef Piskorski**.⁶² Przez 10 lat sąd gminny funkcjonował w Wieniawie, co zmuszało sędziego do stałych dojazdów. W 1887 r., ze względu na kłopoty z przedłużeniem umowy najmu i znalezieniem innego odpowiedniego pomieszczenia w Wieniawie, przeniesiono siedzibę sądu do folwarku Lemszczyzna, będącego własnością sędziego gminnego.⁶³ W 1889 r. nowym sędzią gminnym wybrany został **Józef Mankiewicz**, przedstawiciel niezatwierdzonej heraldycznie małorolnej szlachty. Ukończył jedynie 4 klasy gimnazjum w Lublinie, lecz dysponował już sporym doświadczeniem sądowym z racji piastowania stanowiska ławnika.⁶⁴ Od początku jego urzędowania pojawiły się petycje mieszkańców, w których żądano powrotu sądu do Wieniawy. Oskarżano w nich byłego sędziego, iż przeniósł siedzibę „w tajemnicy przed mieszkańcami, gdyż chciał mieć sąd u siebie w domu”.⁶⁵ Zadośćuczyniono tym postulatом już w 1891 r. i sąd powrócił do Wieniawy na blisko 15 lat.⁶⁶ Tam też urzędował sędzia Józef Mankiewicz

⁶¹ *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, ułożony przez M.A.R., cz. 1, Warszawa 1901, s. 46; A. Przeglasiński, *Spoleczna działalność...*, s. 76, 78–79, 220, 228, 231, 233, 235, 238, 240, 242, 244–245, 249, 252, 264, 283, 329–333, 354; idem, *Spoleczna działalność lubelskich ziemian w ramach autonomicznego Wydziału Lubelskich Kolonii Letnich 1898–1914*, „Annales UMCS” 2002, sec. F, vol. LVII, s. 122, 134, 137.

⁶² APL, KGL 1876:164 lit.a, Spis osób wybranych na urzędy sędziów gminnych, ławników i zastępców ławników zestawiony w lipcu 1876 r., nfol.; *PK WSO na 1879 g.*, s. 308; GSW z 1880 r., nr 18, rozkaz MS z 1 III 1880 r., s. 142; PSOL 11, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 1 VIII 1882 g., nr 33, nfol.; KGL 1883:31, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 20 IX 1883 g., nr 40, k. 125v; GSW z 1886 r., nr 40, s. 647.

⁶³ APL, LGUdSWł 479, Dziennik posiedzenia porządkowego ZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 25 I 1887 r., k. 113 i Dziennik posiedzenia porządkowego sądu gminnego IV okręgu powiatu lubelskiego 29 XII 1886 r., k. 114–115.

⁶⁴ APL, KGL 1889:112, Informacja o kandydatach na urząd sędziego gminnego wybranych w 1889 r. w powiecie lubelskim, k. 36–37; GSW z 1889 r., nr 44, s. 706; KGL 1893:47, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 16 III 1893 g., nr 12, k. 8; GSW z 1893 r., nr 16, s. 312; ZSP I okręgu GL 4/1896, Spis gminnych sędziów i przewodniczących ławników I okręgu pokojowego guberni lubelskiej zestawiony w styczniu 1896 r., Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 20 XII 1895, nr 60; nfol.; KGL 1898:94, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 13 III 1899 g., nr 11, k. 329; GSW z 1899 r., nr 18, s. 285; KGL 1901:92, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 18 III 1902 g., nr 10, k. 405v; GSW z 1902 r., nr 25, s. 402; *PK LG na 1904 g.*, s. 247.

⁶⁵ APL, LGUdSWł 479, Dziennik posiedzenia porządkowego ZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej z 25 I 1887 r., k. 113, Dziennik posiedzenia porządkowego sądu gminnego IV okręgu powiatu lubelskiego 29 XII 1886 r., k. 114–115, Prośba zebrania trzech gmin IV okręgu sądowego powiatu lubelskiego do LGUdSWł z maja 1890 r., k. 236–237.

⁶⁶ *Ibidem*, PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do LGUdSWł z 29 V 1891 r., k. 245 i Postanowienie LGUdSWł z 13 VI 1891 r., k. 247–247v; *Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1902*, rok XXXIV, s. 93; W. Witkowski, *Podlubelska Wieniawa*, „Rocznik Lubelski” 1971, t. XIV, s. 162.

do 1904 r., a następnie zaczął orzekać jego następca z nominacji ministerialnej – przeniesiony z urzędu sędziego gminnego I okręgu powiatu nowoaleksandryjskiego – **Łukasz Edmund Pyzikowski**.⁶⁷

Wkrótce, bo w 1906 r. skończył się okres wynajęcia lokalu w Wieniawie, a siedziba sądu gminnego została przeniesiona do podlubelskiej wsi Rury Brygitkowskie.⁶⁸ Tam już rozpoczął swoją działalność wybrany w 1908 r. sędzia gminny **Henryk Sachs**. Był ziemianinem, właścicielem majątku Abramowice, absolwentem Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach.⁶⁹ Pełnił swój urząd do 1915 r., do chwili ewakuacji wojsk rosyjskich z Lublina w czasie działań militarnych I wojny światowej. Był otoczonym szacunkiem społecznikiem, zaś w Polsce Odrodzonej działaczem politycznym w ruchu narodowym, także jako poseł Sejmu III kadencji (w latach 1930–1934).⁷⁰

Zaangażowanie ziemiaństwa w funkcjonowaniu sądownictwa gminnego powiatu lubelskiego było jedną z form działalności społecznej na rzecz społeczeństwa lokalnego. Aktywność tej grupy społecznej w trakcie wyborów, popierającej swoich kandydatów-ziemian, *notabene* znanych miejscowej ludności, przekładała się na ich szeroki udział w obsadzie sądów gminnych. Nawet jeżeli na stanowisku sędziego – tuż po reformie sądowej – pojawiali się mieszczanie lub urzędnik pochodzenia chłopskiego, przedstawiciele ziemiaństwa nie odmawiali udziału w składzie sądu gminnego w charakterze ławników. Często w sytuacji nieudolności lub niekompetencji takiego sędziego brali na siebie ciężar kreowania poprawnego wymiaru sprawiedliwości. Znajdowało to uznanie w oczach miejscowej ludności, czego skutkiem był późniejszy wybór takiego ławnika na urząd sędziego gminnego.

⁶⁷ W 1908 r. został mianowany notariuszem przy kancelarii sędziego pokoju I rewiru miasta Lublina. AGAD, WIS 2, Dyrektor II Departamentu MS do starszego prezesa WIS z 27 VIII 1905 r., k. 105–105v; APL, KGL 1904:208, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 9 XI 1905 g., nr 33, nfol.; GSW z 1908 r., nr 11, s. 172; *PK WSO na 1910 g.*, s. 112; *PK LG na 1908 g.*, s. 113.

⁶⁸ APL, LGUdsWł 479, ZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do GL i LGUdsWł z 12 V 1906 r., k. 685, Postanowienie LGUdsWł z 26 V 1906 r., k. 684–684v, 686–686v. APL, ZSP I okręgu GL 42/1906, Kopia kontraktu najmu kwatery we wsi Rury Brygitkowskie z 4 IX 1906 r., nfol. Dziś Lemszczyzna, Wieniawa i Rury Brygitkowskie leżą w granicach administracyjnych Lublina.

⁶⁹ APL, PSOL 190, Spis osób wybranych na urząd sędziego gminnego w IV okręgu powiatu lubelskiego, nfol.; *PK WSO na 1912 g.*, s. 79; KGL 1910:20 st. III, Spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego po wyborach 1910 r. w powiecie lubelskim, nfol.; PSOL 195, PZSP I okręgu pokojowego guberni lubelskiej do MS z 1 V 1911 r. z propozycją zatwierdzenia; ZSP I okręgu GL Nariad 367, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 15 VI 1911 g., nr 23, k. 10; GSW z 1911 r., nr 28, s. 430; KGL 1913; 10 st. III, Spis kandydatów wybranych na urząd sędziego gminnego po wyborach 1913 r. w powiecie lubelskim, nfol.; ZSP I okręgu GL Nariad 416, Prikaz po wiadomstwu Ministerstwa Justycji ot 18 IV 1914 g., nr 13, k. 9; *PK WSO na 1914 g.*, k. 84 i *na 1915 g.*, s. 79.

⁷⁰ A. Przegałiński, *Społeczna działalność...*, s. 241.

Dzięki zachowanej zasadzie wyboru i polskiej obsadzie sądów gminnych powiatu lubelskiego (co nie tworzyło bariery językowej pomiędzy sędzią a stronami postępowania), zyskały one zaufanie w oczach społeczeństwa lokalnego. Autorytet sądów gminnych powiatu lubelskiego opierał się na sprawiedliwym orzecznictwie, które wynikało z odpowiedniego poziomu wykształcenia sędziów gminnych, nabytego z czasem doświadczenia oraz poczucia wykonywania misji publicznej przez ziemian piastujących te urzędy. Pełnili swoją służbę z dużym zaangażowaniem, nie zwracając uwagi na przysługujące im z tego tytułu skromne wynagrodzenie. Z uwagi na swoją niezłą sytuację materialną, swoją pensję oddawali niekiedy nisko opłacanemu sekretarzowi sądu gminnego.⁷¹

Nie bez znaczenia dla budowy prestiżu sądu był również wysoki poziom etyczny sędziów gminnych pochodzenia ziemiańskiego, czego dowodem był szacunek, jakim otaczała ich miejscowa ludność. Nie jest więc przypadkiem, że dokonywano ponownego wyboru tych samych osób do składu sądu gminnego, traktowanego przez miejscową ludność jako „swój własny sąd”. Sami zaś wybrani traktowali swoje obowiązki bardzo poważnie, dążąc poprzez swoje wyroki do utrwalenia w społeczeństwie lokalnym idei poszanowania cudzej własności oraz przekonania o nieuchronności kary za popełnione czyny przestępcze.

SUMMARY

In 1876 a new model of jurisdiction was introduced in the Kingdom of Poland, based on the Russian law of 1864 on the organisation of the judiciary. The justice was administered by *gmina* ('rural district') courts, justices of the peace, conferences of the justices of the peace and regional courts, the Warsaw Chamber of Justice and the Senate as the supreme court of cassation. The new model involved the division into two systems of courts, i.e. common courts and justice-of-the-peace courts, which were not related by the principle of the right of appeal. The bodies of peace jurisdiction were *gmina* courts in the rural areas, justices of the peace in towns and the appeal-cassation instance in the form of the conference of justices of the peace.

New *gmina* courts adjudicated in the panel of one *gmina* the judge and two jurors elected by the local population for the period of three years. In the Lublin county there were established four *gmina* courts which would gradually become more and more dominated by representatives of landed gentry following successive elections. This stemmed not only from the property qualification adopted with the passive voting rights, but mostly from the education qualification. Landed gentry got involved in the electoral campaign, seeing municipal jurisdiction as a form of acting for the benefit of the local community. For 40 years, i.e. until the evacuation of Russians from the Kingdom of Poland, the position of the *gmina* judge in the Lublin county was held by a number of landowners, who were also known among the local population for their charity and cultural activities as well as

⁷¹ Tak było w przypadku sędziego gminnego Stefana Kazimierza Kowerskiego. S. Kowerski, *Moje wspomnienia*, Kępie 1942, s. 47 za: A. Przegaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 271. Szerzej na temat utrzymania sądów gminnych i źródeł finansowania: A. Bereza, *Finanse sądów gminnych w Królestwie Polskim w latach 1876–1915*, „Annales UMCS” 2003/2004, sectio G, vol. L/LI, s. 9–30.

those aiming at the economic development of the Lublin region. These were among others Kornel Ligowski, Władysław Graff, Stefan Kazimierz Kowerski and Henryk Sachs.

Due to their activities, based on the sense of fulfilling the public mission as well as the fair settlement of disputes, they contributed to the growing authority of the *gmina* court. Thus, it was seen by the local community as its 'own court' at the time of the Russification of all other spheres of public life.